

10. SZÁZADI SÍROK NAGYSZÉNÁS-SZABÓ FERENC TANYA LELŐHELYRŐL. MEGJEGYZÉSEK A HONFOGLALÁS KORI HARCI SÉRÜLÉSEKRŐL

LANGÓ PÉTER* – BALÁZS JÁNOS** – LICHTENSTEIN LÁSZLÓ*** –
RÓZSA ZOLTÁN**** – MARCSIK ANTÓNIA**

Absztrakt: Nagyszénás közelében, a Vaskapunak nevezett kelet–nyugati dombvonulat egyik kiemelkedésén fekvő lelőhelyen az első leleteket 1948 vagy 1949 augusztusában találták. A rendelkezésre álló adatok alapján 2004. szeptember 17. – október 8. között az orosházi Szántó Kovács János Múzeum ásatást végzett, és három sírt, két felnőtt férfi és egy gyermek temetkezését tárták fel. Az első sírból egy 45–55 éves férfi koponyája és vázcsontjai kerültek elő. A koponyán többszörös vágás nyoma figyelhető meg, ezeket valószínűleg balta okozta.

Kulcsszavak: Orosháza régiója, honfoglaláskor, harci sérülés, trapéz alakú kengyel

BEVEZETÉS

Nagyszénástól közel 1700 méterre délre, az Orosházát Nagyszénással összekötő műúttól 600 méterre nyugatra, a Hajdú-ér–Ottlakai-főcsatornát dél felől kísérő, a környezetéből látványosan kiugró, Vaskapunak nevezett kelet–nyugati dombvonulat egyik kiemelkedésén fekvő lelőhelyen az első leleteket 1948 vagy 1949 augusztusában találták. Ekkor az itt álló tanya tulajdonosa, Szabó Ferenc az udvaron, a górotól 4 méterre délkeletre bolygatta meg az első 10. századi lovastemetkezést.¹ A lelőhelyről később Dienes István számolt be részletesen, s ő készítette el a lelőhely pontos térképét

is (1. kép 2).² A rendelkezésre álló adatok alapján 2004. szeptember 17. és október 8. között az orosházi Szántó Kovács János Múzeum ásatást végzett a területen.³ Lichtenstein László és Rózsa Zoltán az ásatás előtt több terepbejárást is végzett a lelőhelyen, ennek során állatsont-töredékeket és két gyöngyszemet gyűjtöttek (3. kép 4–5). A hitelesítő feltárás során összesen 28 szelvényt nyitottak, ezekben mindösszesen három sírt találtak. A sírok környezetét 5–10 méteres sugarú körben megkutatották, azonban újabb temetkezések már nem kerültek elő (2. kép 1).

* MTA BTK Régészeti Intézet, H-1014, Budapest, Úri u. 49. lango.peter@btk.mta.hu

** Szegedi Tudományegyetem TTIK, Embertani Tanszék, H-6726, Szeged, Közép fasor 52. janos.balazs@gmail.com; antonia.marcsik@gmail.com

*** Oxford Archaeology East, 15 Trafalgar Way, Bar Hill, Cambridgeshire, CB23 8SQ. laszlo.lichtenstein@oxfordarch.co.uk

**** Orosháza Városi Önkormányzat Nagy Gyula Területi Múzeuma (korábban: Szántó Kovács János Területi Múzeum), H-5900, Orosháza, Dózsa Gy. u. 5. Pf. 73. rozo30@hotmail.com

¹ FÉK 1962, No. 725; DIENES 1965, 155; BÁLINT 1991, 242.

² DIENES 1965, 155–156.

³ LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005.

A SÍROK LEÍRÁSA⁴

1. sír: T.: NY–K, 247–67°. H.: 230 cm, m.: 120 cm, sz.: 75–68 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alakú aknasírban 40–45 éves *maturus* korú *férfi* váza került elő. A váz felett 80 cm mélységben, az emberi váz bal oldalán bolygatott lócsontok voltak. A lócsontok közül hiányzott a lókoponya. A 120 cm mélységben talált, nyújtott helyzetű emberi váz koponyája a jobb oldalra fordult. A halott karjai nyújtva, a könyöknél behajlítva helyezkedtek el, a kezek a medencén nyugodtak. A váz mérhető hossza: 164 cm. A halott alól előkerült famaradványok jelezték, hogy koporsós temetkezésként értékelhető a sír (2. kép 2). Mell.: 1. Kerek átmetszetű ezüsthuzalból kialakított, pödrött végű *karikaékszer* (2. kép 3) a koponya jobb oldala mellől. Átm.: 2,4 cm, v.: 0,3 cm, súly: 3 g. NGyTM ltsz.: 2005.2.1. 2. *Párja* (2. kép 4) a bordák közt volt. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,3 cm, súly: 3 g. NGyTM ltsz.: 2005.2.2. 3–4. Téglalap alakú *vastörredék*, hozzározsdásodott szabálytalan alakú *kovával* (2. kép 5) a bal alkar alól került elő. A vastörredék felületén textillyenomat figyelhető meg, rossz megtartású tárgy. H.: 6,5 cm, sz.: 4,2 cm, v.: 0,9 cm; kova átm.: 1,2 cm. NGyTM ltsz.: 2005.2.3. 5. A combcsontok között, azoktól 20 cm-rel magasabban keskeny *csontlemez* töredéke (2. kép 6) feküdt. A mindkét oldalán irdalt felületű csonttörredék egyik vége egyenesre levágott, a másik vége törött.⁵ H.: 4,5 cm, sz.: 1,4 cm. 5. Másodlagos helyzetből, állatjáratból egy keskeny *csontlemez* töredéke (2. kép 7) került elő. A csonttörredék egyik vége egyenesre levágott, a másik vége letört. A törött résznél a külső felület irdalt, a belső oldala pedig a teljes felületén irdalt volt.⁶ H.: 9 cm, sz.: 2,3 cm. 6. Egy másik keskeny *csontlemez* töredéke (2. kép 8) szintén másodlagos helyzetből került elő. A csonttörredék egyik vége ívesen levágott, a másik vége eltört, s ott a csont is megrepedt. Az ívesen levágott résznél a lemez külső oldala irdalt felületű. A belső oldal teljes felülete irdalt volt.⁷ H.: 8,6 cm, sz.: 2,3 cm. 7–8. Keskeny, megmunkált felületű *csontlemez* két töredéke (2. kép 9–10) másodlagos helyzetben a ló lábcsontjai között. A csonttörredékek szarvasmarha *metacarpus diaphysis* összetartozó darabjai, a darabok oldalai sérültek.⁸ H.: 3,8 cm és 4,7 cm, sz.: 2 cm és

2 cm. 9. A feltárás során nyilvánvalóvá vált, hogy a sír megegyezik azzal, amelyet Szabó Ferenc is megtalált. Az egyik lócsonton ugyanis egy 2,9 cm széles rozsdafolt jelezte a korábban megtalált és a sírból kiemelt kengyel talpalójának az elhelyezkedését. A kovacsoltvas, trapéz alakú, vállas *kengyelről* (1. kép 1; 2. kép 11) már Dienes István is beszámolt.⁹ A kengyelfül ívelt nyakkal kapcsolódik a szárakhoz. A fülön középen téglalap alakú szíjbújtató van kialakítva. A kengyel-szárak és a talpaló találkozásánál egy-egy kisméretű dudoros dísz található. A talpaló kiszélesedő bordával tagolt. Ma.: 16,8 cm, sz.: 12,7 cm, kengyel-szárak sz.: 0,8–0,9 cm, v.: 0,5–0,6 cm, dudoros díszek h.: 1,1 cm, sz.: 0,8 cm, talpaló sz.: 2,9 cm, v.: 0,2 cm, a fül h.: 3,6 cm, sz.: 3,5 cm, v.: 0,2 cm, szíjbújtató mérete: 1,6 × 0,75 cm. NGyTM ltsz.: 52.397.1.

2. sír: T.: NY–K, 252–72°. H.: nem mérhető, m.: 40–45 cm, sz.: nem mérhető. A váz mérhető h.: 60 cm. A sírra közvetlenül a szántás alatt találtak rá, a sír feltárása nem látszott a feltárás során. A sírből 2,5 éves *infans* I. korú *gyermek* rossz megtartású váza került elő (3. kép 1). A nyújtott helyzetű váz jobb oldala nem maradt meg, a bal kar nyújtva, a test mellett feküdt. A sírből melléklet nem került elő.

3. sír: T.: ÉNY–DK, 323–143°. H.: nem mérhető, m.: 85 cm, sz.: nem mérhető. A váz mérhető h.: 155 cm. A bolygatott temetkezés sírgödört nem sikerült a feltáráskor megfigyelni. A sírgödör délkeleti végét egy beásás bolygatta meg.¹⁰ A sírban egy 60 évnél idősebb *senilis* korú *férfi* rossz megtartású csontváza feküdt (3. kép 2). Az eltemetett karjai nyújtva a test mellett voltak. Mell.: 1. Ívelt alsó nyélállású és ívelt hátú, keskeny pengéjű *vaskés* (3. kép 3). A nyéltüske és a penge találkozásánál a tárgy eltört.¹¹ H.: 13,2 cm. NGyTM ltsz.: 2005.2.4.

A terepbejárások során a területről előkerült két szörvány *üveggyöngy*: 1. Világosbarna színű szabálytalan csonkakúp alakú *üveggyöngy* (3. kép 4). A szemesgyöngy két ovális díszítése fehér színű. Átm.: 0,9 cm, furat átm.: 0,4 cm. NGyTM ltsz.: 2005.2.5. 2. Világosbarna színű opak *üveggyöngy* (3. kép 5). A szemesgyöngy két ovális díszítése fehér színű. Átm.: 1,2 cm, furat átm.: 0,6 cm. NGyTM ltsz.: 2005.2.5.

⁴ A sírok leírására vonatkozóan: LICHTENSTEIN 2005, 32–33.

⁵ A lemeztörredék a leltározás előtt megsemmisült.

⁶ A lemeztörredék a beletározás előtt megsemmisült.

⁷ A lemeztörredék a beletározás előtt megsemmisült.

⁸ Vörös István meghatározása. A dokumentáció a Nagy Gyula Területi Múzeum Régészeti Adattárában 316/2005 nyilván tartási számon található. A csonttörredékek a beletározás előtt megsemmisültek.

⁹ DIENES 1965, 155, 170.

¹⁰ A beásást a helyszínen a korai szarmata időszakra kelteztük (vö. LICHTENSTEIN 2011).

¹¹ A korábban megjelent ásatási jelentésben (LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005) a kés tévesen az 1. sírhoz tartozóként szerepelt, azonban az a 3. sír emléke (vö. LICHTENSTEIN 2005, 33).

AZ ELŐKERÜLT SÍROK ÉRTÉKELÉSE

A temetkezések közül csak az 1. sír esetében lehetett sírfoltot megfigyelni. A gyermeksírről relatíve itt is magasabban feküdt, mint a másik két temetkezés. Az eltérő sírmélységek arra utalhatnak, hogy a felszín jelentősen lekopott. A szórványleletként előkerülő gyöngyök, valamint a 3. sír által metasztett szarmata objektum alapján a területen további régészeti jelenségek, talán sírok is lehettek.

Az 1. sírban famaradványok is előkerültek a koponya, a lapockák és a medencelapátok alól. A maradványok xylotomiai vizsgálata szerint azok egy zárvatermő lombos fából származtak. A sírban nyugvó férfit tehát koporsóban temették el, amit megerősítenek a váz előkerülési szintje fölött 40 cm-rel magasabban fekvő, bolygatott ló láb-száracsontok is.

A sírban talált ló nyelvsonti ága alapján valószínűsíthető, hogy a temetéskor a ló koponyája is a sírban lehetett; minden bizonnyal azonban ezt a kengyellel együtt kiemelték Szabó Ferencék. A feltárás során sikerült azt is megfigyelni, hogy a sír keleti végét, ahol a lóváz feküdt, nemcsak az 1940-es években bolygathatták meg, hanem sokkal a temetést követően is, amikor újlag felnyitották a sírgödört és a sír oldalfalát megsértve beletették a lóbőrbe hajtogatott lócsontokat.¹²

A sírba a lócsontvázhoz kapcsolódóan, azzal együtt temethették el a lószerszámzatot is, melyből egyedül a múzeumba került trapéz alakú vállas kengyel ismert. A tárgy helye is jól azonosítható volt, ugyanis az 1940-es években kiemelt kengyel helyét jól érzékelhető rozsdafolt jelezte az egyik lócsonton. A folthoz nem kapcsolódott semmilyen vasmaradvány, miközben szélessége megegyezett a Szabó Ferencről Kukli István közvetítésével az orosházi múzeumba eljuttatott vaskengyel talpalójának szélességével.¹³ A dudoros szárú, trapéz alakú vállas kengyel jelenléte nem meglepő ezen a területen, hiszen már Kovács László kuta-

tásai nyomán nyilvánvaló volt, hogy a tárgytípus egyik fő elterjedési területe a Tisza–Körös–Maros folyók által határolt rész, valamint ezen régióhoz kapcsolódóan a Tisza jobb parti sávja.¹⁴ Az ő adatgyűjtése alapján derült ki, hogy ez a tárgytípus nem található meg a 10. század első felére keltezhető sírokban, így azokat a 970-es évektől kezdődő időszakra helyezte.¹⁵ Utóbb Révész László a karosi II. temető 41. sírja alapján azt hangsúlyozta, hogy a tárgytípus megjelenésével a 10. század '40–50-es éveitől számolhatunk a Kárpát-medencei emléktanyában.¹⁶ Újabban az erdélyi, a partiumi és a bánági temetők elemzése kapcsán Gáll Erwin foglalkozott részletesebben a tárgytípussal. Ő két típusra, s a típusokon belül több altípusra, valamint variánsra osztotta a vizsgált terület ide sorolható emlékeit.¹⁷ Az általa javasolt klasszifikáció alapján jelen darab a 2. típusba (jellegzetessége: a szár és a talpaló helyén kialakított dudoros csatlakozás), az a. altípusba (az elválasztás formai kritériumának a szerző szerint a négyzetes átmetszetű szár tekinthető), és azon belül az 1–4. variánsok egyikébe sorolható be (*4. kép*).¹⁸ A hasonló darabokat mindenesetre Gáll a 10. század második fele és a 11. század eleje közti időszakra helyezte.¹⁹ E keltezéseknek az itt talált sír többi leletanyaga sem mond ellent, sőt talán a kengyel az, amely alapján a temetőtöredéket leginkább keltezni tudjuk.

A fenti emléken kívül azonban a lószerszámzat többi eleme nem került elő: hiányzott a feltárt sírból a kengyel párja, valamint a zabla és a hevedercsat. Ezek a tárgyak minden bizonnyal a '40-es évek végén történt találás folyamán kallódhattak el, a már említett lókoponyával együtt.

A sírban talált csonttöredékek meghatározása számos nehézségbe ütközik, ugyanis a csontok olyan rossz megtartásúak voltak, hogy mára teljesen szétporladtak, így az ásatási dokumentá-

¹² A lóbőr összehajtogatására vonatkozóan ld. LANGÓ ET AL. 2011.

¹³ DIENES 1965, 155.

¹⁴ KOVÁCS 1986, 204–223.

¹⁵ KOVÁCS 1986, 221.

¹⁶ RÉVÉSZ 1996, 45–46.

¹⁷ GÁLL 2013, 774–778.

¹⁸ A variánsok közül nehéz megállapítani, hogy mi a főleg között az a markáns különbség, amely alapján e tárgytípus variánsait pontosan megkülönböztethetnénk egymástól. Vö. GÁLL 2013, 776, 263. kép, 326. tábla.

¹⁹ GÁLL 2013, 784.

ción és a rendelkezésre álló rajzokon kívül értelmezésükhöz csak Vörös Istvánnak még az ásatást követően végzett vizsgálatáról készített szakmai jelentése áll rendelkezésre.²⁰ Egykori funkciójukat kialakításuk alapján lehet valószínűsíteni. Az irdalt felületű darabok esetében (4–6. melléklet) felmerül annak a lehetősége, hogy azok íjapplikációk voltak. Ebben az esetben a legnagyobb csontlemez szarvlemezként (5. melléklet), a szélesebb, lekerekített végű lemez (6. melléklet) markolatlemezként, míg a vékony, mindkét oldalán irdalt kisméretű csont (4. melléklet) íjmarkolatlécként lenne esetleg értelmezhető.²¹ Ezt a magyarázatot erősíthetné még az a tény is, hogy az antropológiai elemzések fényében az eltemetett erőszakos események következtében vesztette életét, nagy valószínűséggel harcban esett el, s mint a 10. századi magyar harcosoknak általában, az e sírban nyugvó halottnak is járhatott másvilági útjához az íjászfelszerelés.²²

Ezt az azonosítást azonban számos adat nehezíti. Elsősorban az, hogy a rossz megtartású csontok mára megsemmisültek, s előkerülésükkor sem voltak már épek. Felületükön akkor sem sikerült megfigyelni olyan, az íjlemezekre jellemző készítési sajátosságokat (pl. a szarvlemez húrvejátát, a markolatlemez ívelt alakját), amelyek a fentebbi lehetőséget támogatnák. További kifogásként felhozható az is, hogy az íjlemezek általában domború átmetszetűek, míg ezek a csonttöredékek mindegyik esetben vékony téglalap keresztmetszetűek voltak. A fentebbi értelmezést az is nehezíti, hogy a tárgyak közül mindössze a kisméretű, mindkét oldalán irdalt csontlemezzel (4. melléklet) tételezhető fel, hogy *in situ* helyzetben feküdt, a két nagyobb töredék (5–6. melléklet) másodlagos helyzetben került elő; így esetleges összetartozásuk, s íjlemezekként történő rekonstrukciójuk a sírban való helyzetükből sem következik. A legkomolyabb kifogás azonban mégis az, hogy míg

az eddig megvizsgált íjapplikációk darabjai nem csontból, hanem agancsból készültek,²³ addig ezen tárgyak esetében Vörös István biztosan meg tudta állapítani, hogy „nem agancsból” készültek. Mindezek alapján a csonttöredékek pontosabb meghatározása bizonytalan.

Hasonló nehézségekbe ütközünk a sírban a lócsontok között talált két kisebb, összeillő szarvasmarha *metacarpus* kapcsán is. A szarvasmarhacsontok közül ezek a csontok a leguniverzálisabban alkalmazható darabok, ebből adódóan a középkorban sok helyen és sokféleképpen használták őket.²⁴ Fontos azt is kiemelni, hogy ezek a darabok a Szabó Ferenc által megbolygatott részből kerültek elő, így nem zárható ki, hogy az első megtaláláskor keveredtek be a sírba.²⁵

Miközben a csonttöredékek és a lószerszám részei – helyzetükből adódóan is – a koporsón kívülre kerültek, a halott mellett a koporsóban is voltak leletek. A koponya két oldalán elhelyezkedő ezüst karikaékszerek (5. kép 1–2) szintén segíthetik az eltemetés idejének meghatározását. Az ékszer kialakítására vonatkozó, máig legátfogóbb elemzést Szőke Béla 1962-ben kiadott összefoglalásában találjuk.²⁶ Megállapításait később fia, Szőke Béla Miklós finomította,²⁷ aki a pusztaszentlászlói temető hasonló emlékei kapcsán kiemelte: „nehéz eldönteniünk, hogy eleve pödrött végűeknek készítették-e” az ott talált darabokat, „vagy az S-vég elpattanása, letörése után alakították ki a bepödrött véget.”²⁸ A Dunántúl 9. századi kisleleteit taglaló értekezésében felvázolta a tárgytypus jól adatolható, honfoglalás kor előtti darabjait (5. kép 3).²⁹ A Nagyszénáson előkerült ékszerek esetében olyan darabokkal számolhatunk, melyeket nem S-végű karikákból alakítottak át, hanem eleve ilyen ékszernek készültek. Amint azt idősebb Szőke Béla már bizonyította, ez a tárgytypus alapvetően a közép-európai drótékszerek hatására formálódott ki, s terjedt el a Kárpát-medencében, s mint azt

²⁰ Sajnos ezekről a tárgyokról mindössze csak rajz készült, folyamatos romlásuk már beletárolásukat sem tette lehetővé.

²¹ BÍRÓ ET AL. 2010.

²² RÉVÉSZ 1999, 98.

²³ BARTOSIEWICZ 2006, 191; BÍRÓ 2013, 388.

²⁴ BARTOSIEWICZ 2006, 176–177, 197–198. Vö. GÁL ET AL. 2010; KVASSAY–VÖRÖS 2010.

²⁵ Erre a lehetőségre Nyerges Éva hívta fel a figyelmünket a lelet értelmezése kapcsán folytatott megbeszélésünk alkalmával.

²⁶ SZŐKE 1962, 35–37.

²⁷ SZŐKE 1962, 28–32; SZŐKE–VÁNDOR 1987, 52.

²⁸ SZŐKE–VÁNDOR 1987, 52.

²⁹ SZŐKE 1992, 846–847.

fia később számos adattal alátámasztotta, már a 9. században jelen volt a leletanyagban.³⁰ A legkorábbi 10. századi, pénzzel keltezhető ilyen emlék a Csekej-Templom dülő lelőhely 357. sírjából ismert, ahol S-végű karikaékszerek, valamint II. Vilmos auvergne-i gróf (918–926) brioude-i érméjével és Rudolf francia király (923–936) dijoni dénárával díszített nyaklánc is volt az eltemetett nő sírmellékletei között.³¹ Szőke Béla Miklós finomította a korábbi kelteztést is, amely szerint csak a 11. század elejéig volt jelen az emlékanyagban ez a tárgytypus.³² Felhívta a figyelmet arra, hogy számos darab „a 11. század közepére datálható”, s ilyen ékszereket „a 11. század eleje után is használtak, egészen a század végéig”.³³

A tárgytypus alföldi elterjedésével kapcsolatban Lőrinczy Gábor folytatott érdemi kutatásokat, aki 1985-ben még 70 lelőhelyről közel 150 darab ilyen típusú ékszert gyűjtött össze,³⁴ majd később Bende Líviával közösen írt tanulmányában, a szegvár-oromdülői Árpád-kori temető kiadásakor, a Körös-torok és a szegvári temető tágabb környékének leleteit tekintette át.³⁵ Vizsgálatai alapján ezen ékszertípus egyik altípusát is sikerült különválasztania, melybe a nagyméretű pödrött karikaékszerek tartoznak.³⁶ „*Maturus korú nők sírjaiban, általában a jobb oldalon*” ke-

rültek elő az ide sorolható darabok, és a Közép-Tisza-vidéken az eddig ismert leletek fényében „*megelőzik az S-végű karikák divatját, azaz a 10. század első két harmadára valószínűsíthető*” a keltezésük.³⁷ Ezzel szemben a közepes és kisebb méretű darabok – ami a szegvári temető szűkebb környékén „*ritkának számító ékszertípus*” – ezen a vidéken is a 11. századra keltezhetőek.³⁸

Lőrinczy Gábor 1985-ös véleményét, valamint Mesterházy Károly és Tettamanti Sarolta korábbi kutatásait tekintette irányadónak Révész László, aki a tiszánánai darabok kapcsán hangsúlyozta, hogy az „*alföldi lelőhelyekről nem ismerünk olyan hitelesen megfigyelt sírt, amelyben pödrött végű hajkarika 11. századi pénzzel vagy biztosan 11. századi S-végű hajkarikával együtt fordulna elő, szemben a Dunántúllal, ahol ez gyakorinak számít*”.³⁹ A tiszánánai 2,14 cm átmérőjű bronz karikaékszerek azonban – a szabolcsi, tiszalöki, szegvári, szőregi, hodonyi és nagyszénási darabokhoz hasonlóan – nem tartoznak a Lőrinczy Gábor által elkülönített, nagyméretű emlékek csoportjába (5. kép 4).⁴⁰ Ezek az emlékek is abba a típusba sorolhatóak, melyek használatát az avar kor végétől keltezhetjük, s az Alföldön a 11. században – igaz az S-végű daraboknál jóval kisebb mennyiségben –, de továbbra is előfordultak,⁴¹ ugyanúgy,

³⁰ SZŐKE 1962, 37–38; SZŐKE 1992, 846–847. E fejlődésnek és a közép-európai eredeztetésnek nem mond ellent az sem, hogy a Tiszalök-Vajasdomb 70. sírjában talált ékszereken huroksorral való díszítés található (TÓTH 2014, 83. tábla 14–15). Igaz, hogy ez a díszítési megoldás általában véve a délkelet-európai emlékekre jellemző (MESTERHÁZY 1990, 105–106; KESZI 1999, 142), azonban nem idegen a közép-európai ékszerektől sem, amint azt számos csehországi (pl. Rudná és Malín lelőhelyeken) példa is alátámasztja (vö. NEUWIRTH 1985; VELIMSKY 2007).

³¹ REJHOLCOVÁ 1995, 38. A sír jelentőségére vonatkozóan ld. még: MESTERHÁZY 2002, 332; LANGÓ ET AL. 2014.

³² SZŐKE 1962, 37.

³³ SZŐKE-VÁNDOR 1987, 52.

³⁴ LŐRINCZY 1985, 157.

³⁵ BENDE-LŐRINCZY 1997, 227–229.

³⁶ Ezek az ékszerek az „*általánosan ismert pödrött végű karikáktól vastagságban, átmérőben és kivitelezésben is elütő*” darabok, „*kerek átmetszetűek – 2,2–3 mm vastagságú – huzalból készült példányokat a többinél nagyobb 31–35 mm-es átmérő, valamint az elvékonyított vég többszörös visszapödrése jellemzi*” (BENDE-LŐRINCZY 1997, 228).

³⁷ BENDE-LŐRINCZY 1997, 229.

³⁸ BENDE-LŐRINCZY 1997, 228.

³⁹ RÉVÉSZ 2008, 298.

⁴⁰ A Körös-torok menti darabokat közli BENDE-LŐRINCZY 1997, 228. A főszövegben említett, további kiragadott példák: Szabolcs-Petőfi utca 297. sír: 31–40 éves, *adultus* nő sírja. A sírban a koponya bal oldaláról pödrött végű bronz karikaékszer, a jobb oldaláról egy bordázott, S-végű bronzkarika került elő. A koponya bal oldalán 2 db kisméretű csontlemez töredéke feküdt (KOVÁCS 1994, 66, 112). Tiszalök-Vajasdomb 70. sír: A női sírban a jobb alkarnál kerültek elő a sodrott dróttal díszített, pödrött végű ezüstkariák, mellettük egy további kis karika, míg a „*koponya bal oldalán a fülbevaló párja*” (?) feküdt (TÓTH 2014, 129). Szőreg-Homokbánya 7. sír: *adultus* korú nő sírja. A sírban a koponya bal oldalán és a váz jobb oldalán, a kulcsont mellett egy-egy pödrött végű bronz karikaékszer, a jobb kéznél kerek átmetszetű bronzgyűrű, a váz fölött, a koponya fölött egy vas koporsókapocs volt (BÁLINT 1991, 81–82). Hodony/Hodoni-Pocioroane 4. sír: *adultus* korú nő sírja. A sírban a pödrött végű bronz hajkarika a fej környékéről, kör alakú, aranyozott ezüstlemezéből öntött veret a medence bal oldaláról származik, 2 db István (1001–1038) H1 ezüstdénár a bal kéz alatt volt (DRAȘOVEAN ET AL. 1996, 36; GÁLL 2013, 230).

⁴¹ CSALLÁNY 1905, 42; KOVÁCS 1994, 112; BENDE-LŐRINCZY 1997, 228.

ahogy Erdélyben,⁴² a Dunántúlon⁴³ vagy a Felvidék területén.⁴⁴ Mindebből adódóan ezek a sírban talált ékszerek tágabb időhatárokat jelölnek ki,⁴⁵ mint a kengyel, azonban nem szűkítik az utóbbit alapul vevő, 10. század második felére történő keltezés lehetőségét.

A sírban talált téglalap alakú vastárgy csiholóként történő meghatározását egyértelművé teszi a tárgyhoz rozsdásodott kova (2. kép 5); igaz, e típus a lant alakú csiholókhoz képest kevésbé lehetett elterjedve a 10. században.⁴⁶

A 3. sír valamelyest eltérő tájolása alapján első pillanatban kérdésesnek tűnhet a temetkezés egy-

korúsága a 10. századi sírral; azonban a sírban talált vaskés formai párhuzamai egyértelműen erre az időszakra helyezik ezt a temetkezést is. Az ívelt alsó nyélállású és ívelt hátú, keskeny pengéjű vaskés (5. kép 5) egyik legközelebbi párhuzamát az Eger-Répástetőn feltárt temető 1. sírjában lelt hasonló darabban lehet felismerni (5. kép 6).⁴⁷ Az utóbbi tárgyat a 10. század első két harmadára keltezte a kutatás, abból adódóan, hogy a részleges lovastemetkezést és fegyvermellékletet is tartalmazó sírban egy (a restaurálás során elpusztult) muzulmán dirhemet is sikerült megfigyelnie Szabó János Győzőnek.⁴⁸

AZ ANTROPOLÓGIAI ANYAG ÉRTÉKELÉSE

A nagyszénás-svábföldi temetőből három emberi csontváz került a felszínre; két felnőtt férfi és egy gyermek. A nemek és az elhalálozási életkorok megállapítása az embertanban általánosan használt módszerek szerint történt,⁴⁹ míg a metrikus-morfológia adatok felvételénél Martin–Saller,⁵⁰ a termet becslésénél Sjøvold⁵¹ munkáját vettük figyelembe.⁵²

Az 1. sírből kb. 45–55 éves férfi koponyája és vázcsontjai kerültek elő. A férfi europid típusú, közepesen hosszú fejű lehetett, kissé hosszúkás arcú és széles homlokkal (6. kép 1–2). Termete kb. 163 cm volt. Fogainak kopása az életkorának megfelelően közepes formájú, néhol azonban erőteljes képet mutat (6. kép 3). A gerincén – a csigolyák közötti porc kopása következtében – kisebb-nagyobb „csőrképződményeket” figyelhetünk meg, míg a hátszigolyák közül a 8–9. csigolyák az egyik oldalukon össze is csontosodtak (6. kép 4). A gerinc eme degeneratív elváltozása nyilván a kö-

zépkorú férfi életkorának velejárója. A jobb felső szemfognál krónikus gyökértályog nyoma látható, amely életében meglehetősen fájdalommal járhatott (6. kép 5). A koponya hátsó területén, a *lambda* varrat középső részének megfelelően háromszög alakú lefűződés mutatkozik (további kisebb csontokkal), amely az úgynevezett inkacsont középső része (6. kép 6). Az inkacsont megjelenése ritka anatómiai variáció, az ember életében panaszokat nem okoz. A koponyán, az orrcsontok csúcsán egy korábbi ütés nyoma fedezhető fel. Az ütés következtében a két orrcsontot összekötő varrat kb. 0,5 cm-es hosszúságban elcsontosodott, mellette a bal oldalon kis repedés nyoma látható (7. kép 1). Ezekből az elváltozásokból arra lehet következtetni, hogy az illető egyén az orrcsontok területét érintő ütést túlélte.

A koponyán egy nagyon súlyos jelenség is megfigyelhető, mégpedig a férfi életben történt hatal-

⁴² GÁLL 2013, 658.

⁴³ KISS 1983, 101; SZÓKE–VÁNDOR 1987, 52; KISS 2000, 71.

⁴⁴ HANULIAK–REJHOLCOVÁ 1999, 54–58.

⁴⁵ További kutatásokat igényelne annak vizsgálata, hogy ez az inkább női sírokra jellemző ékszer hol fordul még elő a nagyszénási darabokhoz hasonlóan férfi sírban.

⁴⁶ A lant alakú formától különböző 10. századi Kárpát-medencei csiholókra vonatkozóan: ISTVÁNOVITS 2003, 325–327.

⁴⁷ SZABÓ 1964, 136; RÉVÉSZ 2008, 34. tábla 3.

⁴⁸ SZABÓ 1964, 117, 119; RÉVÉSZ 2008, 104–108. Érdekes a felvetése Szabó János Győzőnek, hogy az ebben a sírban nyugvó halott – hasonlóan a nagyszénási temető 1. sírjában eltemetethez – erőszakos halállal halt meg; csak itt a 4–5. bordák közt megtalált és jelen esetben párhuzamként említett késpenge végzett a 40–50 év körüli férfival (vö. SZABÓ 1964, 119).

⁴⁹ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970; ÉRY ET AL. 1963.

⁵⁰ MARTIN–SALLER 1957.

⁵¹ SJØVOLD 1990.

⁵² Mindhárom csontváz nemének megállapítása kémiai módszerrel is megtörtént. Márk László a szteroid hormonok alapján végzett vizsgálata szerint mindhárom férfinek bizonyult.

mas, többszörös vágás nyoma.⁵³ Ezek a vágások a fej bal oldalán három lokalizációs helyet érintettek: a homlokcsontot, az állkapcsot és a külső hallójáratnak megfelelő területet (6. kép 1–2). Az első lokalizációs hely a bal szemöldökíven látható, kb. 1,5 cm hosszú vágás, amely vágást a járomcsont kissé ferde irányú repedése követte. Ennek a repedésnek a vonala az elsődleges sérüléssel megegyezik (7. kép 3), és nyilván annak rendkívüli ereje miatt alakult ki, az arc bal fele szinte „lerepedt” a borzasztó ütés miatt. További repedés figyelhető meg a szemüreg alsó részén, amely a koponya belseje felé irányul (7. kép 4), illetve a homlokcsonton félköríves formában egészen a koszorúvarratig, sőt ettől kissé távolabb is (7. kép 5). A második lokalizációs hely az állkapocs, azonban a „csapásirányok” nem egyeznek a homlokcsonti ütés irányával. Két csapás nyoma látható az állkapocs testén, kis irányváltozással, ami jól látszik a vágásfelszínen; a csapások elég erősek voltak ahhoz, hogy kettévágják az állkapcsot (8. kép 1, 3). Az állkapocs ágán is látható két kis vágás, melyek vízszintesen haladó kétszeres csapástól származnak. Talán a rágóizom (*musculus masseter*) felfogta az ütest, azért nem hatolt mélyebbre (8. kép 4). Nagyon meggyőző a bal halántékot mint a harmadik lokalizációs helyet érintő vízszintes sérülés a bal hallójárat fölött (amely inkább „lyukasztott” sérülés), illetve kissé hátrább, a tarkótájék felé, a halántékot és a falcsontot érintő, függőleges irányú vágás (8. kép 5).

A homlokon és valószínűleg a többi lokalizációs helyen történt vágás baltával vagy fokossal történhetett, ami legjobban a homlokcsonton figyelhető meg. Ezen a területen ugyanis a behatolás elég széles „végben” fejeződik be, és innen repedés formájában folytatódik tovább (8. kép

6).⁵⁴ Ezt a repedést nagyon jól szemlélteti a koponya előlnézetéről készült röntgenfelvétel (8. kép 2).

A bal szemöldökívet ért vágáson nincs gyógyulási nyom. A vágásfelszínek élesek, semmi gömbölyödés vagy elmosódottság nincs rajtuk. Az állkapocs is félbevágott, a felszíneken itt sincs gyógyulásra (túlélésre) utaló nyom.

A vágás hatására (valószínűleg) súlyos agy- és szemsérülés történhetett, szinte biztos, hogy azonnal eszméletét veszítette a sérült az erőteljes ütés miatt, és valószínűleg vérzett is bőségesen a szemüreg feletti verőérből (*arteria supraorbitalis*), ha ugyan el nem vérzett. A három lokalizációs helyen történő vágás egy időben történhetett.

A támadást a következőképpen képzelhetjük el: jobb kezes illető végezhetett vele, szemben voltak egymással, talán a homlokára ütött először, azután, amikor a megtámadott ember eszméletlenül a földön feküdt, akkor feltehetőleg erős felindultságában még többet is ráütött. Jelen esetünk tehát halált okozó idegenkezű vágásos fejsérülésnek felel meg (9. kép 1–2). Akárhogyan halt meg (harcmezőn vagy otthon), a közösség (vagy család) tisztességgel eltemette.

A 2. sírban egy gyermek feküdt, aki halálakor kb. 2,5–3,0 éves lehetett. Az életkorát a megmaradt tejfogak fejlődési fokozata alapján állapítottuk meg.

A 3. sírba egy idős (kb. 60–70 éves) férfit temettek el. Csontvázát a talaj meglehetősen tönkretette (pl. az arci része nagyon hiányos). A férfi az elsőhöz hasonlóan szintén europid típusú lehetett, kb. 167 cm (közepes kategóriájú) termettel, a koponyából ítélve feje közepesen hosszú, magas, és a homloka széles volt, a *lambda* varratban – az első sírszámúhoz hasonlóan – többletcsontok, mint anatómiai variációk figyelhetők meg.

ÖSSZEFOGLALÁS

A nagyszénási temetőtöredék sírjait a 10. század második felére keltezhetjük a kutatás jelenlegi állása alapján. Az 1. sírban eltemetett személy sérülései felhívják a figyelmet a korszak hadjárataiban szerzett sérülésekre és azok antropológiai

vizsgálatára. A harci sérülések antropológiai vonatkozásainak vizsgálata nem új keletű kutatás, hasonlóra véltek következtetni már a benepusztai sír trepanációja kapcsán is.⁵⁵ A magyarok korabeli nyugati hadjáratai kapcsán pedig Mechthild

⁵³ A legnagyobb vágás nyoma az *in situ* felvételen is megfigyelhető (7. kép 2).

⁵⁴ Ha kard lett volna, annak vágási vonala tovább halad és elvékonyodva végződik a homlokon, nem beszélve arról, hogy a koponya rétegén a vágás felső vége feljebb ért volna.

⁵⁵ Vö. LANGÓ 2005, 258.

Schulze-Dörflamm volt az, aki összegyűjtötte azokat a sírokat, ahol a kalandozók okozhatták a halál okát.⁵⁶ Számos külföldi kutató felhívta a figyelmet arra, hogy a fegyverek okozta sérülések nemcsak a halál körülményeire,⁵⁷ hanem a fegyverforgatás elemeire is utalnak (10. kép)⁵⁸: a fegyverek formáira, amelyekkel a sebeket okozták, a szálfegyverek használatának technikájára.⁵⁹ Jelen esetben a megfigyelt sebeket érdemes a későbbiekben összevetni a korabeli ilyen eszközök által okozható sérülésekkel, s talán megállapítható lesz az is, hogy milyen típusú baltát használtak.⁶⁰

Az 1. sírban eltemetett személy sérülései számos történeti kérdést is felvetnek. A sebesülést követően nem messze eshetett el otthonától, vagy ha nem, akkor harcostársai hazavitték az elhunytat. Az írásos források alapján azonban a csatában elesetteknek helyben adhatták meg a végtisztességet, s ott is hantolhatták el.⁶¹ A másik lehetőség, hogy valamely belső hatalmi átrendeződés áldozata volt a nagyszénási halott. A 10. században ilyen lehetett Géza fejedelem uralmi rendszerének kiépülése, vagy később a 11. században, amikor Ajtonnyal szemben István király megerősítette a helyzetét ezen a területen is (9. kép 3. 1–8).⁶²

Ha a temető szűkebb környezetének leletét áttekintjük, akkor azt látjuk, hogy a svábföldi temetőhöz területileg legközelebb a Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen (9. kép 3. 2; 12. kép 1. 2) talált temető helyezkedik el.⁶³ Az itt előkerült leletek alapján egy jellegzetes kora Árpád-kori temető

került elő, mely talán egykorú volt a fentebb tárgyalt lelőhellyel.⁶⁴ Dienes István megállapítását azonban a későbbi kutatások is igazolták, itt két különálló temetőről lehet szó.⁶⁵ E temető töredékéből azonban hasonló sérülés nem mutatható ki. Kérdés, hogy e temetők és a Szatmári Imre által a Cifra-dűlőben (Nagyszénás-Dózsa-erdő; 12. kép 1. 3) feltárt templom körüli temető közt volt-e valamilyen kapcsolat, tekinthető-e az itt temetkező közösség bármelyik, a Vaskapun talált sírokat nyitók utódainak, vagy pedig újonnan érkeztek az ország más területéről (12. kép 1)? A Vaskapu lelőhely azonban nemcsak a vizsgált lelőhelyhez eső közelsége miatt tűnik ki, hanem azért is, mert a feldolgozás során kiderült, hogy a lelőhely korai sírjait valamikor (a Salamon dénárral keltezhető sírok megásása előtt) eltávolították, s a még izmok és inak által összefogott vázrészeket egy árokba dobták (12. kép 2–5).⁶⁶ Erre az egyedi jelenségre más kortárs lelőhelyről nem ismerünk példát, ezért is feltételezték a szerzők, hogy a jelenségek a 11. század közepén végbemenő változásokkal hozhatók kapcsolatba.⁶⁷

Ha a két közeli lelőhelyen megfigyelt jelenségek nem is azonosak, mind a két esetben olyan erőszakosság nyomai tűnnek elő, amelyek megkülönböztetik ezen sírokat a tágabb régió hasonló temetőiben tapasztaltaktól. Kérdés persze, hogy a jelenségek közt bármilyen kapcsolat feltételezhető-e, vagy megtévesztő az areális kapcsolat. Minderre esetleg csak a vaskapui lelőhely

⁵⁶ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, 111–112; SCHULZE-DÖRRLAMM 2006, 52–54.

⁵⁷ A harci sérülésekre vonatkozóan: KUNTER 1999; NOVAK–ŠLAUS 2010. A kérdéskörre vonatkozóan átfogó jelleggel: KNÜSEL–SMITH 2014, 203–283.

⁵⁸ WENHAM 1989; NOVAK 2000; ALUNNI-PERRET ET AL. 2005; BUCKBERRY–HADLEY 2007; CARTY 2013.

⁵⁹ Jól példázza ezt Joachim Wahl rekonstrukciója, aki a Bietigheimben feltárt és a kalandozó magyarok áldozatának tartott kettőssír szálfegyverrel megölt halottjának harcát rekonstruálta, valamint azt, hogy miként szerezhetette sérüléseit (WAHL 2007, 135–137).

⁶⁰ A fegyvertípus általános áttekintésére vonatkozóan: KOVÁCS 2003, 323–326. A balták elemzésére vonatkozóan: PETKES 2014.

⁶¹ A kérdés régészeti és irodalmi forrásait, a felmerülő problémákat legutóbb SZARKA 2003 tekintette át.

⁶² Ajtony e területen való uralmát vélte kiolvasni a leletösszefüggésekből DIENES 1965, 164.

⁶³ DIENES 1965, 155–157; RÓZSA ET AL. 2012.

⁶⁴ Kérdés az is, hogy a Dienes István munkájában említett, bolygatott lovassír nem azonos-e a fentebb általunk ismertetett 1. sírral.

⁶⁵ DIENES 1965, 157.

⁶⁶ RÓZSA ET AL. 2012, 6. Az ásatók megfigyelése szerint az árok „nem a temetőt kerítette”.

⁶⁷ „Ha elfogadjuk azt, hogy az árokban rögzített jelenségek a pogánylázadáshoz köthetőek, akkor az ismert történeti adatok alapján az 1046, vagy az 1061. évi eseményekhez kell kapcsolnunk a temető bolygatását. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy itt, a pogánylázadás során megbolygatott keresztény temető feldúlásáról lehet szó, melybe a rend helyreállta után még egy rövid ideig temetkeztek.” (RÓZSA ET AL. 2012, 9) A Szabó Ferenc-tanyán feltárt sírok alapján azonban további lehetőségként felmerülhet az is, hogy a sírokat korábban, még a 10. század végén bolygatták meg. Utóbbi feltételezést azonban ugyanúgy fenntartásokkal kell kezelni, mint a szerzők fentebb idézett véleményét.

esetleges további kutatásainak szerencsés leletösszefüggései világíthatnak rá, vagy olyan természettudományos módszerek, melyek tisztázhatják a két lelőhelyen eltemetettek esetleges kapcsolatrendszerét.

A nagyszénási lelőhelyektől északra fekszik a Gádoros-Bocskai utca lelőhely (9. kép 3. 3) 10. századi temetőtöredékének négy sírja.⁶⁸ A lóval, lószerszámmal eltemetett halottakat a kutatás hagyományosan a 10. század első két harmadára helyezi.⁶⁹ Az itt nyugvók azonban sem leleteik gazdagságát, sem az egyes emlékek kapcsolatrendszerét tekintve nem köthetők össze a nagyszénási lelőhelyek emlékeivel. A két közösség tehát térben viszonylag közel esett egymáshoz, azonban időben már távolabb, míg a temetési mellékletadási szokások tekintetében még távolabb kerültek egymástól.⁷⁰

Délre legközelebb az Orosháza-Pusztaszent-tornya lelőhely (9. kép 3. 6) fekszik, melynek fegyveres férfi sírja közvetlenül is kapcsolatba hozható a kalandozásokkal.⁷¹ A magányos fegyveres lovas sír I. Berengár érméje a 10. század első felére keltezi a temetkezést.⁷² E sír azonban időben viszonylag távol esik a nagyszénási lelőhelytől.

E terület közelében, de a nagyszénásit is érintő Hajdúvölgyi-ér mellett van a két legismertebb orosházi temető, a Nagy Albert-tanya és a Pusztai Ignácné tanyája (9. kép 3. 7–8), melyek fegyveres férfi sírjai és gazdag mellékletű női sírjai hasonló jellegű mellékletekkel rendelkeznek, mint

a pusztaszenttornyai lelet.⁷³ A Nagy Albert-tanya a 2. sír Lothar- és Provence-i Hugo-érméje alapján a 10. század középső harmadára, míg a Pusztai Ignácné tanyája 3. sírjának bizánci *solidusa* a század végére keltezi az adott temetkezést.⁷⁴ Az utóbbi lelőhely érméje egyben azt is mutatja, hogy a katonai hadjáratokat követően sem szűnt meg az idegen pénzforgalom, és a mellékletek is azonosak a korábbi időszakban tapasztaltakkal.⁷⁵ A Nagy Albert-tanya 3. sírja felveti annak lehetőségét, hogy ezt a közösséget is érinthették – a nagyszénásival talán egykorú (?) – erőszakos események (11. kép 1).⁷⁶

A viszonylag távolabb fekvő Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár lelőhelyről (9. kép 3. 5) származó szórvány övveret a Kund Gyűjtemény orsovai lelőhelyről származó övdíszével azonos (11. kép 2).⁷⁷ Kérdés az is, hogy a Juhász Balázs által megmentett övveret és a Majláth Béla által még 1890 tavaszán végzett leletmentés sírjai közt milyen kapcsolat volt (11. kép 3)?⁷⁸ Dienes István úgy vélte, hogy a „X. századi tárgy semmi esetre sem származhat onnan.”⁷⁹ Az újabb kutatások, a Hajdú-Bihar megyei (Sárrétudvari-Hízóföld, Magyarhomorog), és még inkább a felvidéki (Csekej, Ducó) temetők fényében esetleg az is elképzelhető, hogy ugyanazon lelőhely részei voltak az előkerült leletek. E lehetőség ellen szól azonban a híres gellértegyházi temető (9. kép 3. 4), amelynek 10–11. századi (pogány-keresztény), folyamatosan használt temetőként való értelmezésével kapcsolatban számos kétely merült fel az

⁶⁸ BÁLINT 1991, 37–51.

⁶⁹ DIENES 1965, 153.

⁷⁰ E kép természetesen módosulhat, hiszen mindkét temető töredékes. Újabb leletek előkerülését követően a lelőhelyek komplexebb megítélésére is lehetőség nyílhat.

⁷¹ DIENES 1978, 69, 80.

⁷² KOVÁCS 1989, 50; KOVÁCS 2011, 144–145.

⁷³ DIENES 1965, 139–151.

⁷⁴ KOVÁCS 1989, 50; KOVÁCS 2011, 144, 160–162; PROHÁSZKA 2012, 83.

⁷⁵ LANGÓ 2012, 58–60.

⁷⁶ Kérdés, mivel magyarázható a Dienes István által tett megfigyelés, mely szerint a 3. női sír halottját feldúlták, és a sírban nyugvó asszony fejét a testnél 30–40 cm-el mélyebbre ásták el. Mindez lehet egy későbbi sírrablás vagy – mint Dienes feltételezte – a halott rituális bolygatása is. Azonban felvetődhet az a lehetőség is, hogy a maradványok már eleve „külön” kerültek a sírba. Mindezekre csak a temetőtöredék újabb elemzése nyomán, esetleges hitelesítő feltárás után, illetve az antropológiai leletek részletes és körültekintő vizsgálatát követően adható válasz. Hasonló jelenséget figyelt meg a tiszafüredi temető 53. sírjában Fodor István, ahol a „temetkezés után a sírra rábontottak, a halott fejét levágták, s mélyebbre ásták”; ennek hátterében az ő véleménye szerint a kísérteti visszajáró gonosz lélek ártalmatlanítása volt (FODOR 1975, 258; FODOR 1982, 313, Tab. LV).

⁷⁷ Az orsovai övverettel együtt a gyűjteménybe került II. (Ifjabb) Lajos dénárt (855–875) Dienes István összetartozónak vélte (DIENES 1965, 154). Magángyűjteményről lévén szó, ez az egybetartozás kérdéses, vö. KOVÁCS 2011, 148.

⁷⁸ MAJLÁTH 1890.

⁷⁹ DIENES 1965, 154.

elmúlt időszakban.⁸⁰ E temető korainak tartott sírjai azonban úgy is lehet értelmezni, mint egy korábban oda temetkező közösség emlékeit, amelyeket az itt élők elköltözése után elfeledtek, s az újabb, itt temetőt nyitó közösség nem bolygatott meg. Ebben az esetben ugyanis valószínű, hogy a korábbi közösség és a később itt templomot építő és köré temetkező közösség között nem volt kapcsolat. Vagyis felmerül annak a lehetősége, hogy a korábbi csoportot valami oknál fogva elköltöztették, s ennek

okai közt lehettek a fentebb már említett, esetleges hatalmi átrendeződések is.

Az erőszakos esemény azonban, amelyet a nagyszénási 1. sír sejtet, helyi csetepaté is lehetett, melynek semminemű „politikai” színezete nem volt. Erre és a fentebbi kérdésekre azonban csak a terület régészeti emlékanyagának kiadása, a korábban fellelt temetők hitelesítése és az antropológiai emlékek új szempontú vizsgálatai adhatnak majd választ.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Nyerges Évának az állatsontok kapcsán nyújtott szakmai tanácsaiért, Márk Lászlónak a vizsgálati eredményekért, Szalai Ferenc orvosnak a vágások rekonstrukciójában nyújtott segítségével tartozunk köszönettel. A térképeket Fejes Csaba és Horváth Zsolt, a rajzokat Bíró Gyöngyvér készítette, munkájukat ezúton is köszönjük. A fotókat Lichtenstein László és Balázs János készítette.

IRODALOM

- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- ALUNNI-PERRET ET AL. 2005: Alunni-Perret, V. – Muller-Bolla, M. – Laugier, J-P. – Lupi-Pegurier, L. – Bertrand, M-F. – Staccini, P. – Bolla, M. – Quatrehomme, G.: Scanning Electron Microscopy Analysis of Experimental Bone Hacking Trauma. *American Journal of Forensic Medicine and Pathology* 40 (2005) 1–6.
- BÁLINT 1991: Bálint Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.
- BARTOSIEWICZ 2006: Bartosiewicz L.: *Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba*. Budapest 2006.
- BENDE–LŐRINCZY 1997: Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdülői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdülő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.
- BÍRÓ 2013: Bíró Á.: A 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezek külső forráskritikai problémái. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 373–422.
- BÍRÓ ET AL. 2010: Bíró Á. – Langó P. – Türk A.: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla 6. sír (Data on antler bow-hilt plates in the Carpathian Basin. Grave 6 at Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla). *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010) 245–268.
- BUCKBERRY–HADLEY 2007: Buckberry, J. L. – Hadley, D. M.: An Anglo-Saxon Execution Cemetery at Walkington Wold, Yorkshire. *Oxford Journal of Archaeology* 26 (2007) 309–329.
- CARTY 2013: Carty, N.: Evidence for Cranial Trauma and Treatment in Medieval Kildare. *Journal of the Kildare Archaeological Society* 10 (2013) 49–80.
- CSALLÁNY 1905: Csallány G.: Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 33–44.
- DIENES 1965: Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 136–174.

⁸⁰ LANGÓ 2010, 456; RITOÓK 2010, 478–479.

- DIENES 1978: Dienes I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, 1978.
- DRAȘOVEAN ET AL. 1996: Drașovean, F. – Țicu, D. – Muntean, M.: Hodoni. *Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*. Reșița 1996.
- ÉRY ET AL. 1963: Éry K. – Kralovánszky A. – Nemeskéri J.: Történeti népeség rekonstrukciójának reprezentációja. *Anthropológiai Közlemények* 7 (1963) 41–90.
- FÉK 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei*. Szerk.: Szőke B. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.
- FODOR 1975: Fodor I.: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest 1975.
- FODOR 1982: Fodor, I.: *In Search of New Homeland: The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest 1982.
- GÁL ET AL. 2010: Gál E. – Kovács E. – Kovács I. – Zimborán G.: Kora középkori csonttűlők Magyarországról: egy újabb példa az állatcsontok hasznosításáról. (Early Medieval (10th–13th century) Bone Anvils from Hungary: another example for the use of animal bones). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza (Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals)*. Szerk.: Gömöri J. – Körösi A. Budapest 2010, 117–126.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II. (10th and 11th Century Burial Sites, Stray Finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat I–II)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2013.
- HANULIAK–REJHOLVOVÁ 1999: Hanuliak, M. – Rejholvová, M.: *Pohrebiško v Čakajovciach (9.–12. storočie) Vyhodnotenie*. Bratislava 1999.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékenyaga*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2 – Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Almássy K. – Istvánovits E., Kovács L. – Révész L. Nyíregyháza 2003.
- KESZI 1999: Keszi T.: 10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madár ábrázolással (Geschlossene Plattenringe aus X. Jahrhundert mit Schildförmig ausgebreitetem Kopf, mit Darstellung von Pentagramma und Vogel). In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozásának előadásai (Veszprém, 1997. november 28–30.)*. Szerk.: Perémi Á. Veszprém 1999, 133–148.
- KISS 1983: Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei (Die Grabfunde aus dem 10.–11. Jh. im Komitat Baranya)*. Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. Budapest 1983.
- KISS 2000: Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szerk.: Kiss G. Budapest 2000.
- KNÜSEL–SMITH 2014: Knüsel, C. – Smith, M.: *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict*. New York 2014.
- KOVÁCS 1986: Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 195–225.
- KOVÁCS 1989: Kovács, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1989.
- KOVÁCS 1994: Kovács, L.: *Dasfrüharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs-Petőfi Str.* Varia Archaeologica Hungarica 6. Budapest 1994.
- KOVÁCS 2003: Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy.: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. H. n. 2003, 284–392.
- KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Budapest 2011.
- KUNTER 1999: Kunter, M.: Die Opfer der Auseinandersetzungen. In: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn* 1. Hrsg.: Stiegmann, Ch. – Wemhoff, M. Mainz 1999, 281–283.
- KVASSAY–VÖRÖS 2010: Kvassay J. – Vörös I.: Az Árpád-kori Kolon falu kovácsműhelyének archaeozoológiai bizonyítékai (The Archaeozoological Proof of a Smithy from the Árpád Period Village of Kolon). In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának*

- története, régészete és néprajza (*Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals*). Szerk.: Gömöri J. – Körösi A. Budapest 2010, 127–141.
- LANGÓ 2005: Langó, P.: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: *Research on the prehistory of the Hungarians: A review*. *Varia Archaeologica Hungarica* 18. Budapest 2005, 175–340.
- LANGÓ 2010: Langó P.: A kora Árpád-kori temetők kutatása (Research into Cemeteries from the Early Árpadian Age). In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)*. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 445–469.
- LANGÓ 2012: Langó, P.: Notes on the dating of Byzantine coin finds from 10th century context in the Carpathian Basin. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn*. Hrsg.: Tobias, B. Römisch-germanisches Zentralmuseum Tagungen 17. Mainz 2012, 49–66.
- LANGÓ ET AL. 2011: Langó, P. – Réti, Zs. – Türk, A.: Reconstruction and 3D-Modelling of a Unique Hungarian Conquest Period (10th Century AD) Horse Burial. In: *On the Road to Reconstructing the Past Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA) Proceedings of the 36th International Conference. Budapest, April 2–6, 2008*. Eds.: Jerem, E. – Redő, F. – Szeverényi, V. Budapest 2011, 348–356.
- LANGÓ ET AL. 2014: Langó, P. – Patay, P. – Horvárh, A.: *Moravian continuity and the conquering Hungarians – a case study based on grape-bunch pendants*. Budapest 2014, in press.
- LICHTENSTEIN 2005: Lichtenstein L.: *A Szántó Kovács János múzeum 2004. évi régészeti fel-tárásai. B-téma*. Szakdolgozat. Szeged 2005.
- LICHTENSTEIN 2011: Lichtenstein L.: 2–3. századi településnyom Nagyszénás határában. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 4 (2011) 3–9.
- LICHTENSTEIN–RÓZSA 2005: Lichtenstein L. – Rózsa Z.: Nagyszénás, Svábföld 562. sz. tanya. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004)*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 252.
- LŐRINCZY 1985: Lőrinczy G.: Szegvár-Szölőkalja X. századi temetője (Das Gräberfeld von Szegvár-Szölőkalja). *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 1985, 141–162.
- MAJLÁTH 1890: Majláth B.: Az orosházi sírmező. *Archaeologiai Értesítő* 10 (1890) 417–423.
- MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie* 1. Stuttgart 1957.
- MESTERHÁZY 1990: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh. I.) *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.
- MESTERHÁZY 2002: Mesterházy K.: Dunántúl a 10. században. *Századok* 136 (2002) 327–340.
- NEUWIRTH 1985: Neuwirth, M.: Ženský hrob z mladší doby hradištní v Rudné, okr. Praha-západ. *Archeologické Rozhledy* 37 (1985) 96–98.
- NOVAK 2000: Novak, S. A.: Battle-related trauma. In: *Blood Red Roses – The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*. Eds.: Fiorato, V. – Boylston, A. – Knüsel, C. Oxford 2000, 90–102.
- NOVAK–ŠLAUS 2010: Novak, M. – Šlaus, M.: Bone Traumas in Late Antique Populations from Croatia. *Collegium Antropologicum* 34 (2010) 1239–1248.
- PETKES 2014: Petkes Zs.: Fokosok, balták, bárdok a Kárpát-medence kora Árpád-kori leletanyagában. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája (Rezüméfűzet)*. Szerk.: Türk A. Esztergom 2014, 37.
- REJHOLCOVÁ 1995: Rejholcová, M.: *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse*. Nitra 1995.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit (Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Teißgebiete im X. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei I. Szerk.: Fodor I. – Veres L. – Viga Gy. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1999: Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államlapítás korában*. Budapest 1999.

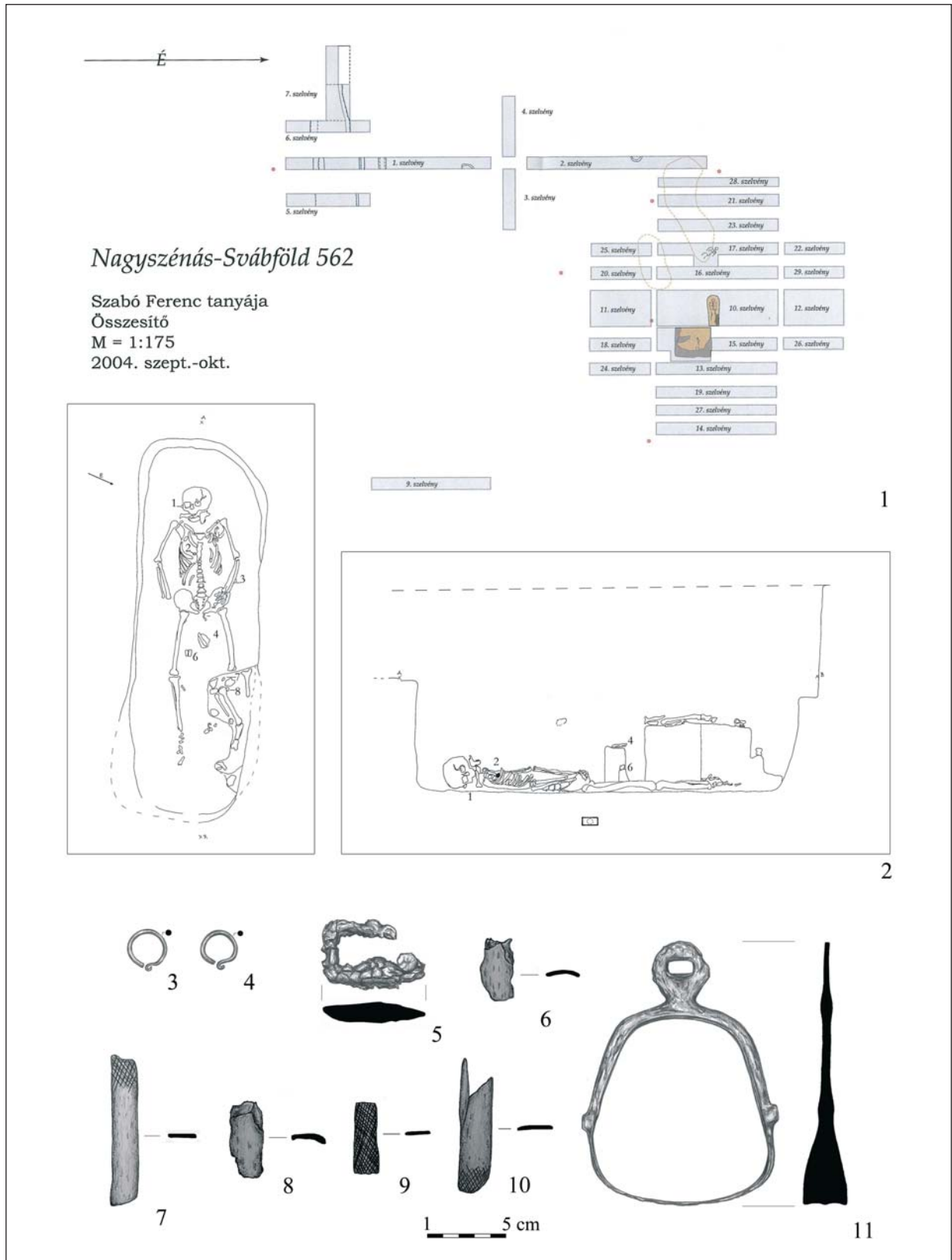
- RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: K. Bende I. Budapest 2008.
- RITOÓK 2010: Ritoók Á.: A templom körüli temetők régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)*. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 473–494.
- RÓZSA ET AL. 2012: Rózsa Z. – Lichtenstein L. – Marcsik A.: A „temetőárok” tanúságai Árpád-kori temető Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 5 (2012) 3–13.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2002: Schulze-Dörrlamm, M.: Die Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts im Spiegel archäologischer Funde. In: *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa”*. Hrsg.: Henning, J. Mainz 2002, 109–122.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2006: Schulze-Dörrlamm, M.: Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts. In: *Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus Niederösterreich*. Hrsg.: Daim, F. Mainz 2006, 43–62.
- SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447. <https://doi.org/10.1007/BF02435593>
- SZABÓ 1964: Szabó J. Gy.: Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 2 (1964) 105–139.
- SZARKA 2003: Szarka J.: A kalandozó magyarok temetkezéseiről (Die Bestattungen der Ungarn im 10. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 297–307.
- SZÖKE 1962: Szöke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- SZÖKE 1992: Szöke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen 2. Archaeologia Austriaca Monographien 2 – Studien zur Archäologie der Awaren* 4. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 841–968.
- SZÖKE-VÁNDOR 1987: Szöke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló)*. Fontes Archaeologici Hungariae 1987.
- TÓTH 2014: Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2014.
- VELÍMSKY 2007: Velímsky, F.: Nové archeologické nálezy v Malíně (okr. Kutná Hora). *Antiqua Cuthna* 2. Praha 2007, 57–80.
- WAHL 2007: Wahl, J.: *Karies, Kampf und Schädelkult. 150 Jahre anthropologische Forschung in Südwestdeutschland*. Stuttgart 2007.
- WENHAM 1989: Wenham, S. J.: Anatomical Interpretations of Anglo-Saxon Weapon Injuries. In: *Weapons and Warfare in Anglo-Saxon England*. Ed.: Chadwick Hawkes, S. Oxford 1989, 123–140.

10TH-CENTURY GRAVES AT FERENC SZABÓ'S FARM (NAGYSZÉNÁS).
REMARKS ON WAR INJURIES IN THE HUNGARIAN CONQUEST PERIOD

In the vicinity of Nagyszénás the first items were found in August 1948 (or 1949) on a hilltop belonging to the east-west hillrange called Vaskapu. The owner of the farm, Ferenc Szabó, found in his courtyard, some four meters southeast of the granary, a horse-burial dating from the 10th century. Based on the available data, the local museum (Szántó Kovács János Museum, Orosháza) conducted an excavation from 17 September to 8 October 2004, during which three graves were explored. Grave No. 1 is of particular interest because the deceased man was severely injured on the head. The stirrup found in this grave suggests a date in the second half of the 10th century.

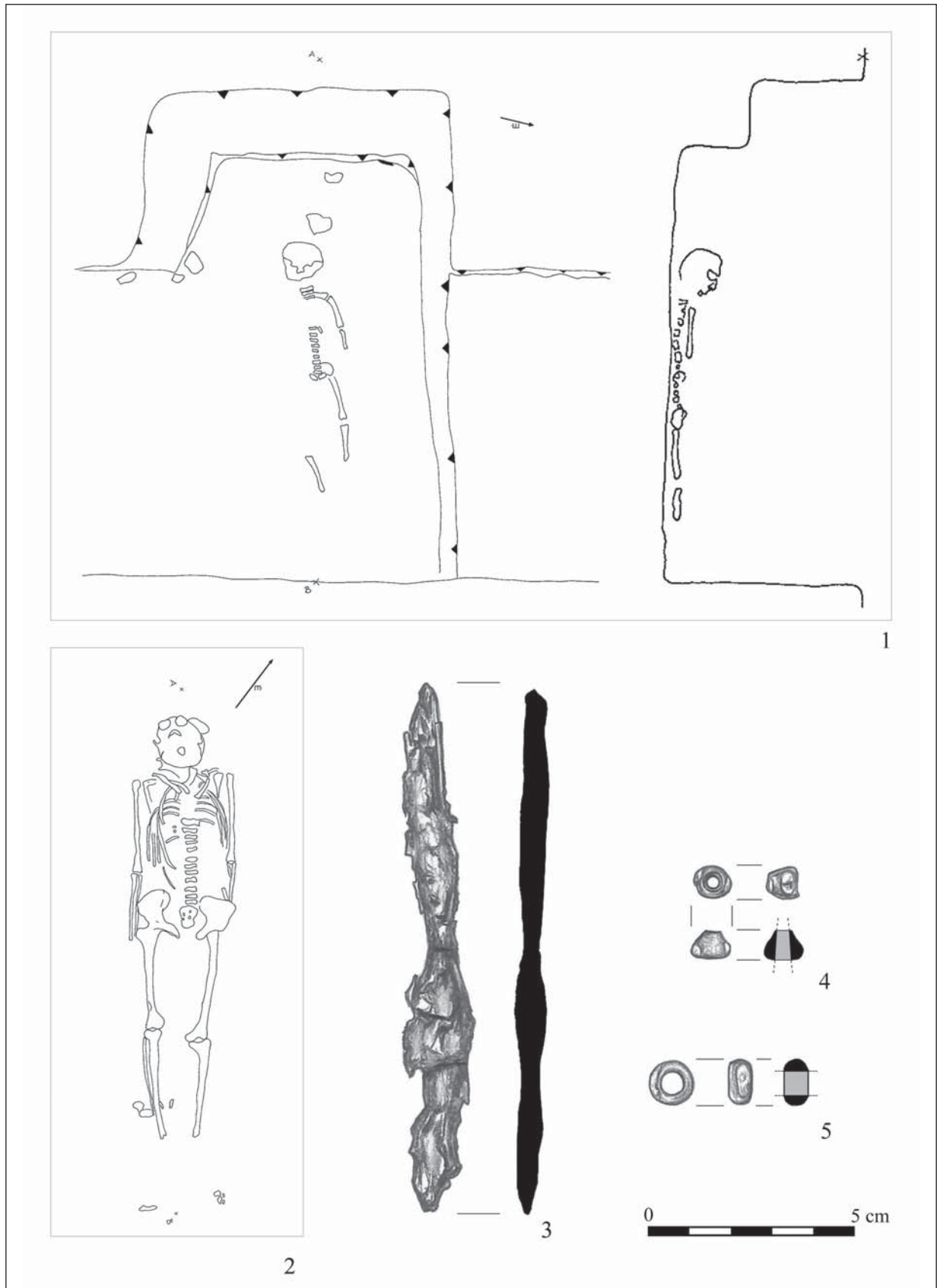
During the excavation, three skeletons were found: two adults' and one infant's. In the first grave, a 45–55 year-old man's skeleton was placed (with skull and postcranial bones). On the skull, multiple cuts were observed in three regions: on the frontal bone, on the mandible, and on the right external auditory meatus. The cuts were probably caused by axe. There is no trace of healing.

The present paper reviews the gravegoods, which are similar to those found at Nagyszénás, and discusses the contemporary burials of the surrounding region. The finds at nearby Vaskapu are especially relevant, since at this site the early graves had been cleared before new ones were dug during the 11th century, a date which is suggested by the coins of king Salamon (1063–1074) associated with the new burials. The skeletons lying in the earlier graves still had muscles and sinews on them when they were thrown out of their original position into a nearby trench. Even though the phenomena observed at the two sites near Nagyszénás are not exactly identical and are not necessarily connected to each other, they both indicate some kind of a violence, which seems to be unique in the region. The event underlying the anthropological evidence found in Grave No. 1 might have been of purely local nature without any wider political significance. We can arrive at a more accurate interpretation of the find only after the full publication and anthropological re-examination of other finds in the region.

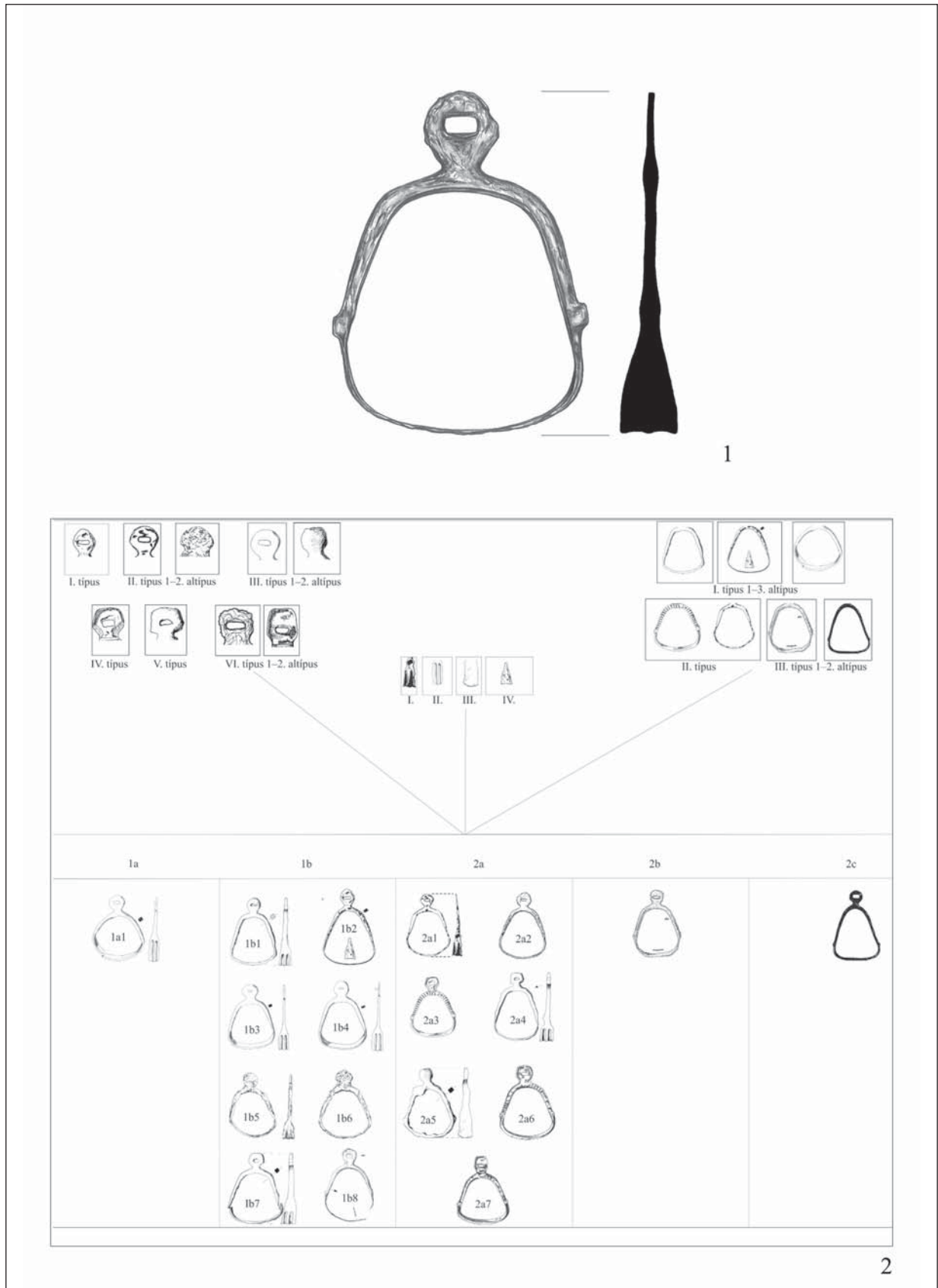

2. kép. 1: A lelőhely feltárásáról készített összesítő térkép; 2: 1. sír; 3–11: Az 1. sír leletei. 3–4: Karikaékszerek; 5: Csiholó; 6–10: Csonttöredékek; 11: Kengyel

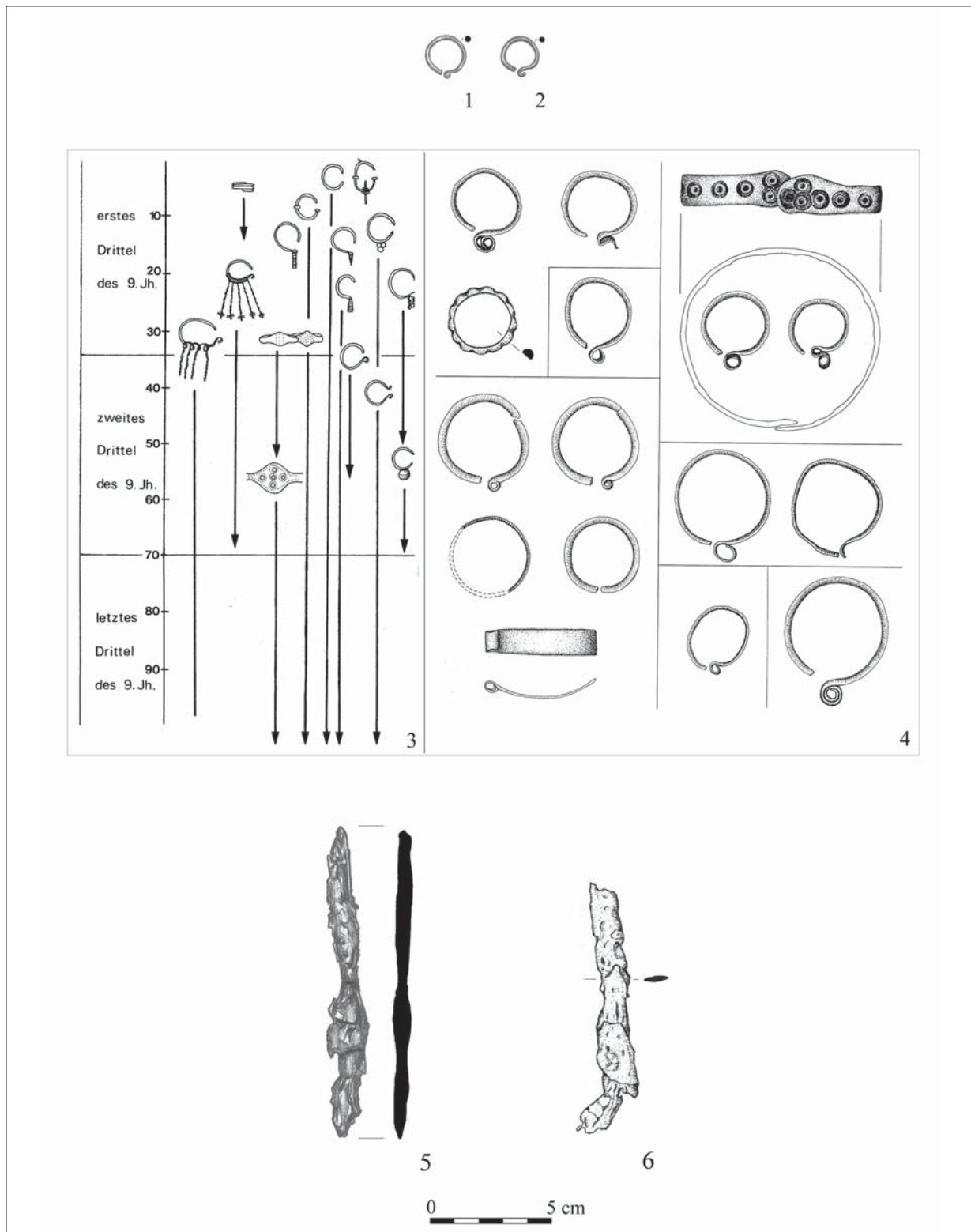
Fig. 2. 1: Overall plan of the area excavated in 2004; 2: Grave 1; 3–11: Finds from Grave 1. 3–4: Ringlets; 5: Flint; 6–10: Bone fragments; 11: Stirrup

3. kép. 1: 2. sír; 2: 3. sír; 3: A 3. sírban talált vaskés; 4–5: A terepbejárás során talált gyöngyszemek
 Fig. 3. 1: Grave 2; 2: Grave 3; 3: Iron knife found in Grave 3; 4–5: Beads found during the survey

4. kép. 1: Az 1. sírban talált kengyel; 2: A tárgy típus klasszifikációja (GÁLL 2013 alapján)
 Fig. 4. 1: The stirrup found in Grave 1; 2: Classification of the stirrups (after GÁLL 2013)

5. kép. 1–2: Az 1. sírban talált karikaékszerek; 3: A tárgytipus korai megléte Szőke B. M. klasszifikációja alapján (SZŐKE 1992 nyomán); 4: A tárgytipus párhuzamai (BENDE–LŐRINCZY 1997 nyomán); 5: A 3. sírban talált vaskés; 6: A kés közeli párhuzama Eger-Répástető lelőhelyről (RÉVÉSZ 2008 nyomán)

Fig. 5. 1–2: Ringlets found in Grave 1; 3: The distribution of related types according to B. M. Szőke (after SZŐKE 1992); 4: Similar objects (after BENDE–LŐRINCZY 1997); 5: The iron knife from Grave 3; 6: An item closely related to the knife from Eger-Répástető (after RÉVÉSZ 2008)

6. kép. Nagyszénás-Svábföld 1. sír. 1: Norma frontalis; 2: Norma lateralis; 3: Felső fogsorív;
4: A gerincoszlop részlete (T6-L1 csigolyák); 5: Gyökértályog; 6: Számfeletti koponyacsontok

Fig. 6. Nagyszénás-Svábföld, Grave 1. 1: The skull in frontal view; 2: The skull in lateral view; 3: Maxillary teeth; 4: T6-L1 vertebrae; 5: Abscess on maxillary region; 6: Supernumerary bones in lambdoid suture

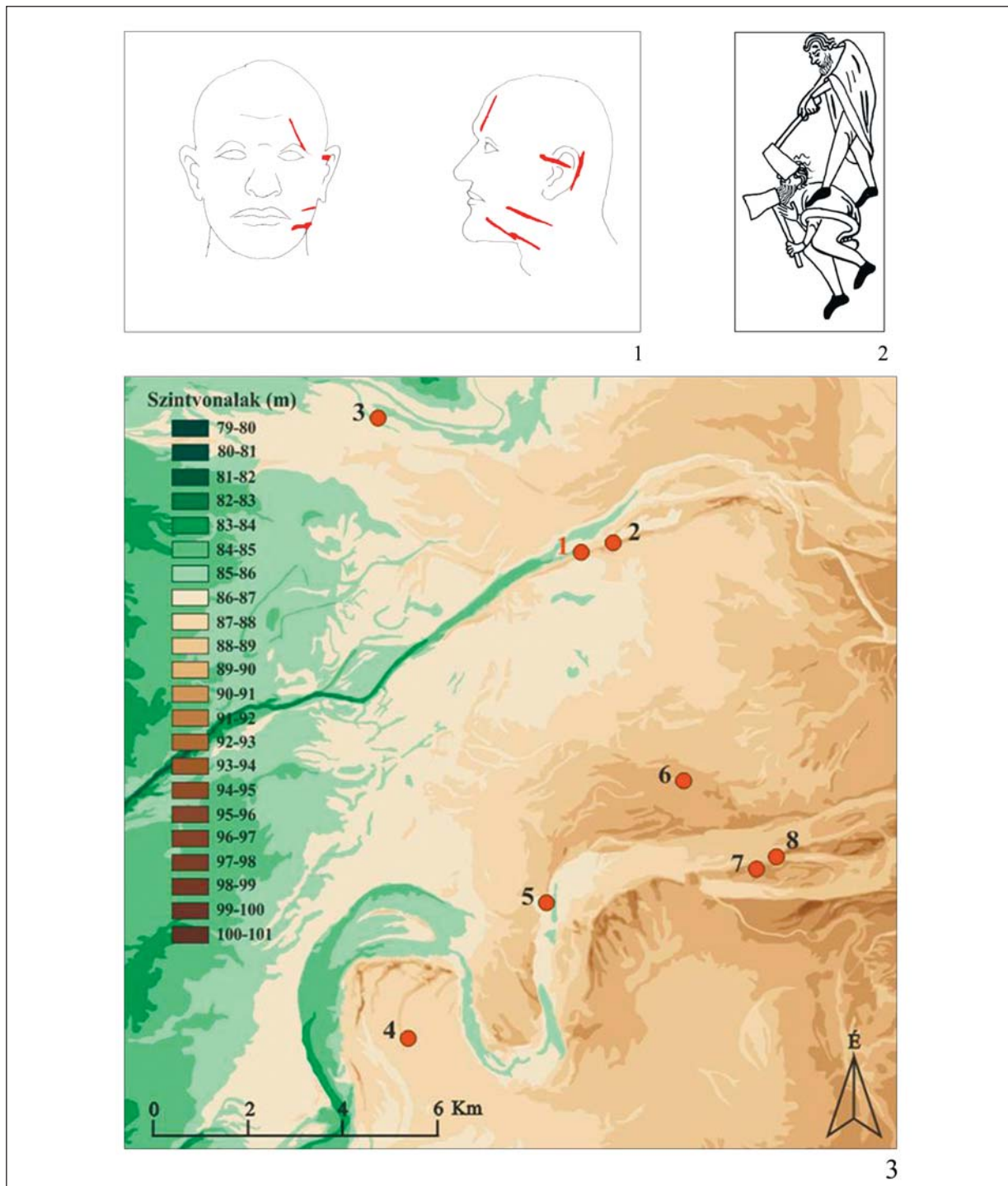
7 kép. Nagyszénás-Svábföld 1. sír. 1: A trauma nyoma az orrcsontokon; 2: A vágás nyoma in situ felvételen; 3: Az első lokalizációs hely: bal szemöldökív; 4: Repedés a szemüreg alsó részén; 5: Repedés a homlokcsonton

Fig. 7. Nagyszénás-Svábföld, Grave 1. 1: Traumatic lesion on nasal bones; 2: Cutting trace on the frontal bones (in situ); 3: First localization site: left supraorbital margin and superciliary arch; 4: Cracking on the bottom of the orbit; 5: Cracking on the frontal bone

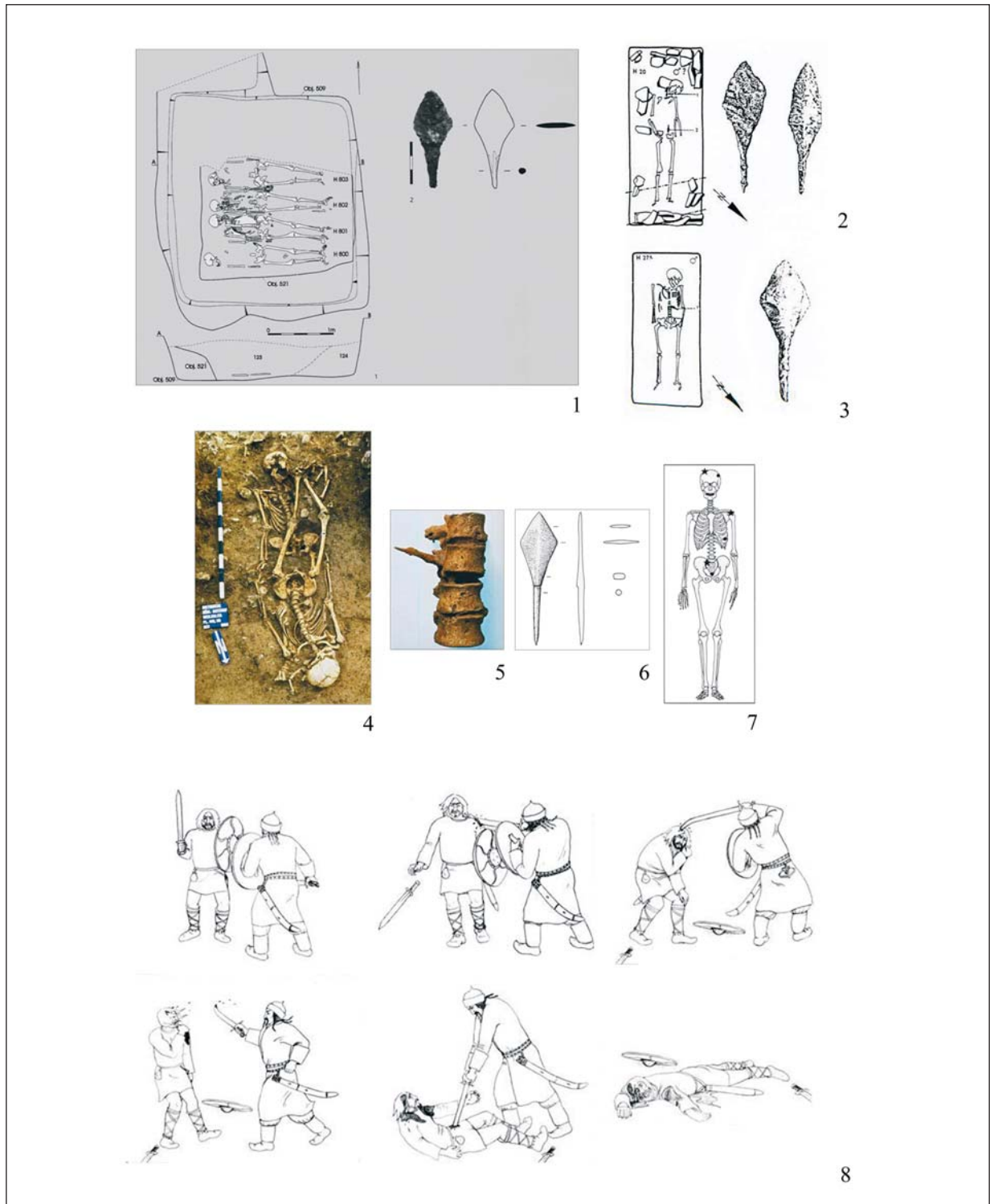
8. kép. Nagyszénás-Svábföld 1. sír. 1: A második lokalizációs hely: állkapocs bal oldala; 2: Röntgenkép az első lokalizációs helyről; 3: Vágásfelszín az állkapocs bal oldalán; 4: Kétszeres csapásnyom az alsó állkapocs bal oldalán; 5: Harmadik lokalizációs hely: bal halántékcsonst; 6: A csapásnyom vége és a repedés kezdete a homlokcsont bal oldalán

Fig. 8. Nagyszénás-Svábföld, Grave 1: Second localization site: left side of mandible; 2: X-ray (first localization site); 3: Cutting on the left side of the mandible; 4: Double blow pressure on the left side of the mandible; 5: Third localization site: the left temporal bone; 6: The end of the blow and the beginning of the crack on the left side of the frontal bone

9. kép. 1: A fegyver okozta sebek helye az arcreekonstrukción az 1. sír halottján (Dr. Szalai Ferenc rajza);
 2: Korabeli fegyverhasználat ábrázolása (CARTY 2013 nyomán); 3: A lelőhely környezetében ismert korabeli temetők: 1. Nagyszénás-Svábföld, 2. Nagyszénás-Vaskapu, 3. Gádoros-Bocskai utca, 4. Orosháza-Rákóczitelep, Újosztás (Gellértegyháza), 5. Orosháza-Kristó-téglagyár, 6. Orosháza-Virágos-dűlő, 7. Orosháza-Nagy Albert tanya, 8. Orosháza-Pusztai Ignácné tanyája

Fig. 9. 1: Reconstruction of the wounded head in Grave 1 (drawn by Dr. Ferenc Szalai); 2: Depiction showing the contemporary usage of the weapon (after CARTY 2013); 3: Contemporary cemeteries in the vicinity of Nagyszénás: 1. Nagyszénás-Svábföld, 2. Nagyszénás-Vaskapu, 3. Gádoros-Bocskai utca, 4. Orosháza-Rákóczitelep, Újosztás (Gellértegyháza), 5. Orosháza-Kristó-téglagyár, 6. Orosháza-Virágos-dűlő, 7. Orosháza-Nagy Albert tanya, 8. Orosháza-Pusztai Ignácné tanyája

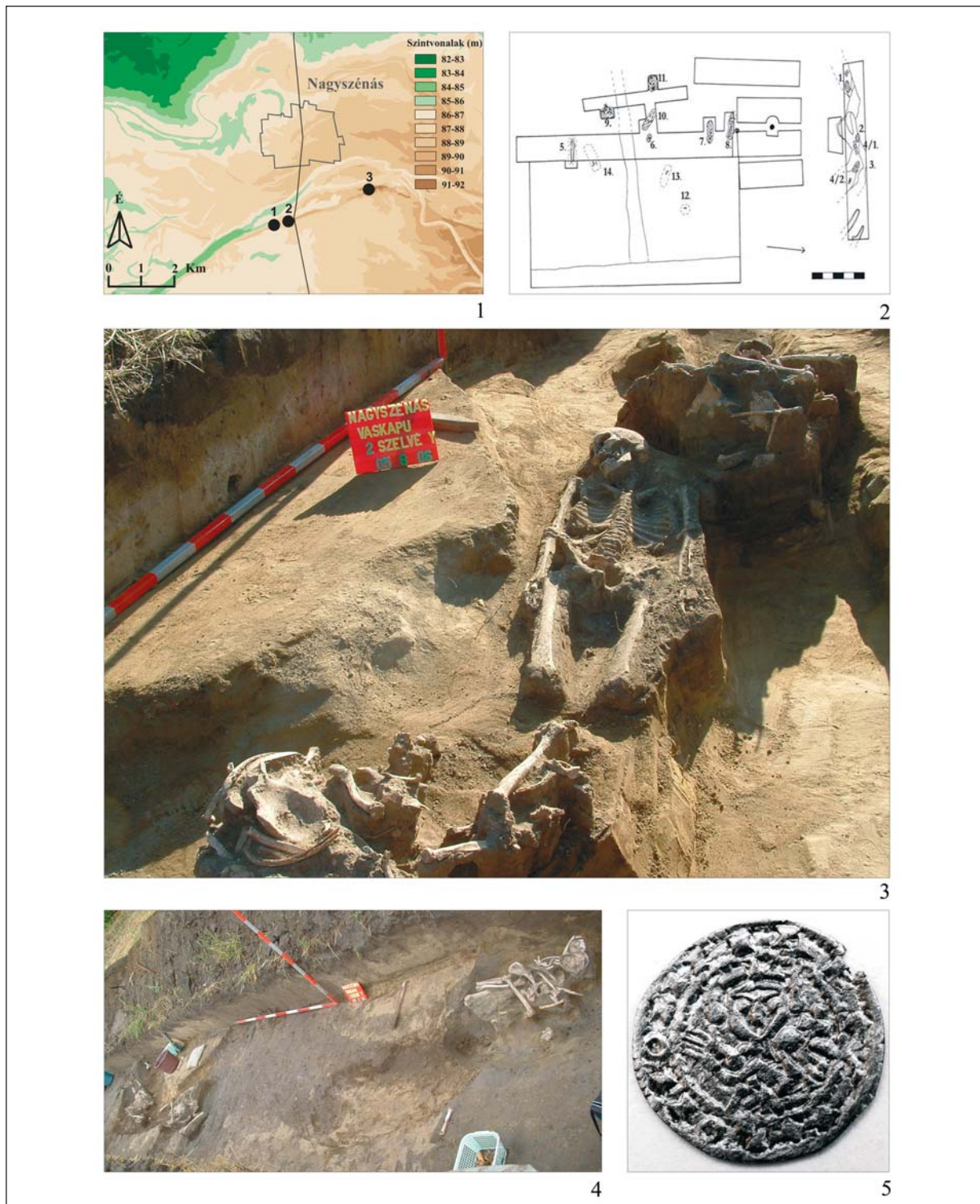
10. kép. 1: A magyarok nyilaitól elesettek Brankovicéből (Morvaország); 2–3: Magyar nyilak áldozatai a Breclav-Pohansko lelőhelyen feltárt temetőben (SCHULZE-DÖRRLAMM 2006 nyomán); 4: A Bitigheimben elhunytak; 5–6: Az egyik halott gerincében megtalált nyílcsúcs; 7: A másik halott sebeinek helye; 8: A sebek ejtésének rekonstruált körülményei (WAHL 2007 nyomán)

Fig. 10. 1: People killed by Hungarian arrows at Brankovice (Moravia); 2–3: People killed by Hungarian arrows at Breclav-Pohansko (after SCHULZE-DÖRRLAMM 2006); 4: People buried at Bitigheim; 5–6: The arrow head is preserved in a person's spine; 7: Reconstruction of the wounds; 8: The circumstances of the injuries (after WAHL 2007)

11. kép. 1: Az Orosháza-Nagy Albert tanya bolygatott 3. sírja; 2: Az Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár lelőhely övverete és a Kund Gyűjtemény orsovai lelőhelyről szárazó övdíszei, valamint a gyűjteményben lévő érem (DIENES 1965 nyomán); 3: A Majláth Béla által feltárt emlékek Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár lelőhelyről (MAJLÁTH 1890 nyomán)

Fig. 11. 1: Disturbed Grave 3 at Orosháza-Nagy Albert tanya; 2: Belt mount from Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár and similar ornaments from the Kund Collection discovered at Orsova; coin from the same collection (after DIENES 1965); 3: Finds unearthed by Béla Majláth at Orosháza-Kristó (Kriston)-téglagyár (after MAJLÁTH 1890)

12. kép. 1: A Nagyszénás területén talált 10–11. századi temetők: 1. Nagyszénás-Svábföld, 2. Nagyszénás-Vaskapu, 3. Nagyszénás-Dózsa-erdő; 2: A Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen feltárt szelvények összesítő térképe; 3–4: A Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen kibontott sírok; 5: A Nagyszénás-Vaskapu lelőhely 7. sírjában talált Salamon érme

Fig. 12. 1: Cemeteries dating from the 10–11th centuries discovered on the territory of Nagyszénás: 1. Nagyszénás-Svábföld, 2. Nagyszénás-Vaskapu, 3. Nagyszénás-Dózsa-erdő; 2: Overall map showing the trenches at Nagyszénás-Vaskapu; 3–4: Graves at Nagyszénás-Vaskapu; 5: Coin struck during the reign of Salamon from Grave 7 at Nagyszénás-Vaskapu